

NOTE EPIGRAFICE

(Seria a IX-a *)

de CONSTANTIN C. PETOLESCU

1. *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Fragment de bloc de marmură (0,24 × 0,23 × 0,09 m) cu inscripție (CIL, III, 13 787), revizuită de I. Piso astfel¹:

· · · · ·
/col(oniaē) Sar]m(izegetusae) pa/tr(ono)]
/col]l(egii) fab/r(um)]
/ . . .]l(ius) Iuli]anus)
/ . . . c]ol(oniaē) e]iusdem]

Pentru ultimul rind, I. Piso are în vedere și lectura *e/q(uo) p(u-blico)]*.

După părerea noastră, numele parțial păstrat din penultimul rind se poate întregi */Proci]l(ius) Iuli]anus]*, acesta fiind așadar identic cu destinatarul altei inscripții de la Sarmizegetusa: *M(arco) Procilio / Iuliano, dec(urioni) / col(oniaē), eq(uo) publ(ico)*². Analogiile oferite de această inscripție și dispunerea rindurilor ne îndreaptă spre lectura:

· · · · ·
/col(oniaē) Sar]m(izegetusae), pa/tr(ono)]
/col]l(egii) fab/r(um), M.]
/Proci]l(ius) Iuli]anus],
/dec(urio) c]ol(oniaē), e]q(uo) publ(ico)]

Procilii mai sînt cunoscuți la Sarmizegetusa și prin alte inscripții³. Amintim aici pe M. Procilius Niceta, *IIvir et flamen col(oniaē) Sarmiz(egetusae) item sac[e]r[d(os)] Laurentium Lavinat(ium)*⁴; fiul și moștenitorul său a fost M. Procilius Regulus⁵, cunoscut și dintr-o altă inscripție de la Sarmizegetusa: */M(arco) Procilio/ Regulo, de]c(urioni)] col(oniaē), eq(uo) pu]bl(ico)]*⁶.

Ca dată, se poate propune sfîrșitul sec. II — începutul sec. III e.n., deoarece numele capitalei Daciei apare — în inscripția reluată de noi, ca și în aceea a lui M. Procilius Niceta⁷ — fără titlul *Metropolis*.

*Seriiile precedente ale acestor note au fost publicate în această revistă, precum urmază: 22, 1971, 1, p. 107 — 114; 25, 1974, 4, p. 595 — 604; 27, 1976, 3, p. 393 — 398; 31, 1980, 3, p. 455 — 461; 32, 1981, 2, p. 283 — 290; 33, 1982, 1, p. 119 — 123; 35, 1984, 2, p. 189 — 197; 37, 1986, 1, p. 105 — 108.

¹ I. Piso, *Apulum*, 15, 1977, p. 648, nr. 3; IDR, III/2, 114.

² C. Daicoviciu, *Dacia*, 1, 1924, p. 244, fig. 9; *AnnÉp*, 1927, 54; IDR, III/2, 118.

³ Vezi IDR, III/2, nr. 2, 3, 118, 119, 190, 317, 318, 345.

⁴ IDR, III/2, nr. 2; 3.

⁵ IDR, III/2, nr. 2.

⁶ C. Daicoviciu, *Dacia*, 1, 1924, p. 244 — 245, fig. 10; *AnnÉp*, 1927, 55; IDR, III/2, 119.

⁷ IDR, III/2, 2.

2. Într-un studiu recent ⁸, Jenő Fitz, autorul unei binecunoscute lucrări privind titlurile onorifice ale unităților militare romane ⁹, afirmă următoarele ¹⁰ :

„Sur la majorité des inscriptions antérieures à l'an 211, l'épithète *Antoniniana* fut gravée ultérieurement, soit entre deux lignes, soit en effaçant le texte qui suit le nom de la formation, soit encore en l'ajoutant à la fin de l'inscription. C'est l'addition équivoque qui a rendu discutable la datation de quelques monuments de pierre parvenus jusqu'à nous. Ces monuments nous permettent de considérer que les épithètes honorifiques *Antoniniana* furent accordées, pour la première fois, par Caracalla en l'an 212”.

În ceea ce privește Dacia, J. Fitz arată că acest epitet a fost gravat ulterior în două cazuri.

Este vorba mai întâi de o inscripție descoperită în castrul de la Slăveni (jud. Olt), datînd din anul 205, din care aflăm că împărații Septimiu Sever, Caracalla și Geta (Caesar /*basilicam dederunt alae I Hisp(anorum)* / / /*Antoninian(ae) piae fidelis* / ¹¹. Ductul literelor din r. 6 al inscripției arată clar că supranumele imperial a fost săpat ulterior ¹².

Cealaltă inscripție discutată de J. Fitz provine din castrul de la Bumbesti și datează din anul 201; din ea aflăm că împărații Septimiu Sever și Caracalla *muros cespiticios / castro / ru / m coh(ortis) I A / u / reliae Brittonum ∞ Antoninian(ae) vetust(ate) dil(apsos) / lapideos restitu- / r / unt* ¹³. J. Fitz face remarca : „À la fin de la 4e ligne de l'inscription em- placée à Bumbesti, la formule *Antoninian(a) vetust(ate) dil(apsos)* diffère visiblement du reste, l'exécution en est moins délicate, les lettres plus minces et plus serrées” ¹⁴. Cercetînd suprafața pietrei (aflată în lapi- dariul Institutului de Arheologie din București), am constatat că J. Fitz are dreptate : locul respectiv este ușor adîncit, semn că inscripția anterioară a fost răzuită; pentru a face loc epitetului *Antoniniana*, cuvîntul următor a fost redat prescurtat *VE TVST.*, poate la fel și *DIL / . . . /* ¹⁵.

Mai curioasă este însă gravarea cuvîntului *Antoniniana* pe inscripții mai vechi — cum este următoarea inscripție de la Tihău, dedicată împă- ratului Hadrian, deci anterioară cu aproape un secol datei apariției supra- numelui amintit : /*Imp(eratori) Caesar / i divi Traian(i) / Parthic / i filio divi N(ervae) / nepoti / Traiano Hadriano [Aug(usto)] / pont(ifici) / maximo trib(uniciae) pot(estatis) X V / co(n)s(uli) III p(atr) p(atriciae) / ala I Tungrorum Frontonian(a) / Antoniniana* ¹⁶.

⁸ J. Fitz, *Les épithètes honorifiques Antoniniana à l'époque sévérienne*, *StCl*, 24, 1986, p. 139 — 142.

⁹ Idem, *Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd Century*, Budapesta — Bonn, 1983.

¹⁰ *StCl*, 24, 1986, p. 139.

¹¹ D. Tudor, *Drobeta*, 1, 1974, p. 47 — 53; lectură adoptată în *IDR*, 11, 499. Epitetul *pia fidelis* este completat pe baza inscripției *IDR*, 11, 510 (unde totuși nu este sigur).

¹² Fapt observat și de D. Tudor, *loc. cit.*, p. 48 — 49; vezi și comentariul la *IDR*, 11, 499.

¹³ *CIL*, 111, 14 485 a = *ILS*, 9 179 = *IDR*, 11, 174.

¹⁴ *StCl*, 24, 1986, p. 141 — 142.

¹⁵ Este clar deci că *Antoniniana* nu face parte din nomenclatura inițială a unității, gen- tiliciul acesteia (*Aurelia*) arătînd că este o creație a împăratului Marcus Aurelius.

¹⁶ D. Protase, *SCIVA*, 36, 1985, 3, p. 251 — 252; idem, în *Römische Geschichte, Alter- tumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Viena, 1985, p. 495 — 504.

Inscripția de la Tihău ne aduce în minte o altă inscripție, descoperită la Hoghiz (jud. Brașov), dedicată aceluiași împărat ¹⁷ :

[Imp. Caes. divi Traiani Pa]rthic. fil. divi
[Nervae nep. Traiano Hadria]no Aug. pontif. m. ¹⁸
[trib. pot. -----] XIII G. sub Tib. Cl.
[-----] G. ANTONIN[us]

După părerea noastră, în r. 5 trebuie recunoscut epitetul *Antoniniana*; evident, el a fost gravat ulterior ¹⁹, ca și pe inscripția de la Tihău. Mai greu de spus este dacă litera *G* din acest rind provine de la numele legiunii XIII Gemina ²⁰ (ca în rindul precedent), ori poate de la cel al cohorții III Gallorum ²¹.

¹⁷ CIL, III, 953. B. Filov (*Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis Diokletian*, Klio, VI, Beih. 1906, p. 61 — 62, nota 7) credea că la Hoghiz a staționat o vexilație a legiunii XIII Gemina, al cărei comandant ar putea fi identic cu autorul unei inscripții votive de la Apulum (CIL, III, 981): *Aesculapio et Hygiae, Tib. Cl. Valerianus leg. XIII G. et [leg. I] Aitricis* (sic) *vol. p. După J. Jung (Festen der Provinz Dacien, Innsbruck, 1894, p. 58)*, acesta ar fi același cu Tib. Claudius Claudianus (PIR² C 834), *legat al legiunii XIII Gemina, iar Ritterling (RE, XII, col. 1719—1720) nu ezită să vadă în el chiar un procurator al Daciei Inferioare. În schimb, C. Daicoviciu era de părere că în r. 3 al inscripției ar trebui citit numele cohorții III Gallorum (Dacia, 7 — 8, 1937—1940, p. 316 cu nota 6) — ceea ce conduce spre o interpretare diferită a inscripției (I. Devijver, *Prosopographia militarium equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I, Louvain, 1976, p. 240, nr. 117: *Tib. Cl. Claudius ... [p. Antonin]ia [n]fus?*] : 11, 1977, p. 912, nr. 39). Inscripția a fost reluată și de I. I. Russu, *Alta Cluj-Napoca*, 18, 1975, p. 50 și urm., care propunea în r. 3 — 4: [...?] *vexil. (lat.) leg. I XIII G. (emin.) sub Tib. Cl. (aud.) [Valeriano? > leg. I] (ionis) eiusd.? ---] G. ANTONIN---*; vezi și G. Bakó, *SCIVA*, 26, 1975, 1, p. 145 nota 31.*

¹⁸ Transcrierea din CIL și cea propusă de I. I. Russu prezintă unele diferențe față de original. Astfel, *[Nervae]* trebuie trecut în r. 2: la sfârșitul r. 2 este *m(aximo)*.

¹⁹ Această părere a fost exprimată față de noi, cu circa un deceniu în urmă, de regretatul epigrafist N. Gostar: ea se confirmă pe baza inscripției de la Tihău.

²⁰ În caz că este vorba tot de legiunea XIII Gemina, repetarea numelui unității ne-ar îndemna să credem că în rindul precedent (3) era scris numele încă unei unități militare. În această privință, o sugestie ne oferă propunerea lui B. Filov (vezi *supra*, nota 17), așadar: *[vexil. leg. I Ad. et] XIII G. sub Tib. Cl. [Valeriano? > leg. XIII] G. Ar însemna că Tib. Cl. [...]* a fost comandant al unei vexilații combinate din armata Daciei și Pannoniei (Superior) în timpul tulburărilor de la începutul domniei lui Hadrian. Ar fi de asemenea posibil ca această vexilație combinată să fi fost formată și cu contribuția uneia din legiunile Moesiei Inferioare, comandantul ei putând fi evident altul decât cel menționat în inscripția CIL, III, 981 de la Apulum.

²¹ Nu ar fi exclus ca o vexilație din legiunea XIII Gemina să fi executat lucrări sub ordinele comandantului trupei care staționa în castrul de la Hoghiz: *sub Tib. Cl. [..... praef. coh. III] G. (allorum)*; se cunosc cazuri când detașamente combinate din legiuni și auxiliarii participă la lucrări sub ordinele unor comandanți de trupe auxiliare. Cf. R. Saxon, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian* (Epigraphische Studien, 1), Köln-Graz, 1967, p. 63, nr. 130 (CIL, II, 2554: ILS, 9126) (Hispania Tarraconensis): *vexilla(tio) leg(ionis) VII G. (eminiae) [felices] sub cura Aur. (elii) Eutych[is] / Aug. (usti) lib(erti) proc. (uatoris) et Val. (erit) I Semproniani praef. (ecti) I alae II Flaviae*; p. 104 — 105, nr. 313 — 315 (AnnÉp, 1948, 214 — 216) (Dimmidi). Lucrare efectuată în anul 198 de vexilațiile legiunilor III Augusta și III Gallica și de ala I Pannoniorum, sub grija (*curante*) lui Flavius Super, prefectul alci I Pannoniorum. În același an, tot în Numidia, la Saltus Aurasius, o inscripție amintește o *vexill(atio) [leg(ionis) III Aug. (ustae)] p(iae) v(indicis) morans in proci(n)ct(u) cur(ante) Aemilio Emerito. dec(ur)ione al(ae) I Pann(ionorum)*, iar o a doua inscripție menționează această vexilație *sub cura* lui Fonteius Fortunatus, decurion al aceleiași unități de cavalerie (R. Saxon, *op. cit.*, p. 47, nr. 82 — 83; CIL, VIII, 2465, 2466; ILS, 2485, 2486). Vezi încă *idem, op. cit.*, p. 101, nr. 300 (AnnÉp, 1950, 126): *M. Caninius Adiutor Faustianus, praef. (ectus) coh(ortis) II II(a)m(iorum), praep. (ositus) vex(illat)ionis [leg(ionis) III] Aug. (ustae) p(iae) v(indicis)*. Dar pentru ca această demonstrație să fie convingătoare, ar trebui să avem dovada că unitatea în cauză (*cohors III Gallorum*) se afla la Hoghiz pe timpul lui Hadrian; plină acum, singura inscripție databilă privind prezența acestei unități în acest castru de pe cursul superior al Oltului este din timpul împăraților Marcus Aurelius și Commodus (C. Daicoviciu, *Dacia*, 7 — 8, 1937—1940, p. 315 — 316; AnnÉp, 1944, 42).

RÉSUMÉ

1. *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Fragment d'inscription en marbre (CIL, III, 13 787), révisée par I. Piso, Apulum, 15, 1977, p. 648, n° 3 (= IDR, III/2, 114) : . . . . /col(oniae) Sar/m(izegetusae) pa/tr(ono) / /col/l(egii) fab/r(um) / / [. . . /l(ius) Iuli/anus] / / [. . . col(oniae) e/iusdem].

Pour les lignes 3 — 4, nous proposons : M. / / Proci/l(ius) Iuli/a-nus / / dec(urio) e/ol(oniae) e/q(uo) publ(ico) / (cf. AnnÉp, 1927, 54 ; IDR, III/2, 118 : M. Procilio / Iuliano, dec(urioni) / col(oniae), eq(uo) publ(ico).

2. Dans une étude récemment parue (StCl, 24, 1986, p. 139 sqq.), J. Fitz démontre que, sur la majorité des inscriptions antérieures à l'an 211, l'épithète *Antoniniana* a été gravée ultérieurement. En ce qui concerne la Dacie, ce surnom impérial a été gravé à la fin d'une inscription de Slăveni (IDR, II, 499), où on affirme que l'empereur Septime Sévère et ses fils /basil/icam dederu/nt alae I Hisp(anorum) / / [Ant]oninian/ae/. De même, une inscription de Bumbesti nous informe que les empereurs Septime Sévère et Caracalla muros cesp/iticios / / castro/ru/m coh(ortis) I A/u/reliae Brittonum ∞ Antoninian(ae) vetust(ate) dil(apsos) / / lapideos restituē/runt (CIL, III, 14 485 a = ILS, 9179 = IDR, II, 174). Selon J. Fitz (*loc. cit.*, p. 141 — 142), „à la fin de la 4e ligne de l'inscription emplantée à Bumbesti, la formule *Antoninian(a) vetust(ate) dil(apsos)* diffère visiblement du reste, l'exécution en est moins délicate, les lettres plus minces et plus serrées” ; vraiment, les mots *vetustate dilapsos* ont été rasés, puis regravés (d'une manière abrégée) après l'épithète *Antoniniana* (nominatif !).

Mais, plus intéressant, le surnom *Antoniniana* a été aussi gravé à la fin de deux inscriptions de Tihău (D. Protase, SCIVA, 36, 1985, 3, p. 251 — 252) et de Hoghiz (CIL, III, 953), dédiées à l'empereur Hadrien.